

Odbacujući načelo po kojem je Skerlić XVIII st. imenovao kao doba prosvjetiteljstva, Pavić govori o baroku (i rokokou) te klasicizmu i predromantizmu, opredjelivši se za literarno-umjetničke kategorije kao mjerilo periodizacije. Zbog toga se, nužno, i njegov opći pristup literarnom stvaralaštvu doba koje razmatramo suštinski razlikuje od Skerličeva, inače općenito prihvaćenog. Pavić na potpuno nov način vrednuje pojedinačne literarne pojave i ukupni tok književnih kretanja, osobito u odnosu na obilježja evropske književne produkcije dotičnih epoha, pa se u njegovim knjigama dobiva neočekivano (s obzirom na prihvaćenoga Skerlića) nova i na suvremenim načelima postavljena slika geneze srpske književnosti i pojedinačnih doprinosa u njoj.

Kako je već rečeno, poglavlje o predromantizmu (gotovo trećina knjige) prvi se put pojavljuje pred čitaocima, pa zato zaslužuje osobitu pažnju, a isto tako i bio-bibliografski prilozi o važnijim piscima koji u prve dvije Pavićeve knjige nisu bili izdvojeni. U odnosu na te ranije objavljene knjige, osobito na veliku monografiju o baroku, »Rađanje nove srpske književnosti« može u široj praksi naići na lakšu recepciju. Preglednija i sažetija, Pavićeva knjiga sintetski je povijesni pregled razdoblja u srpskoj književnosti koje je, zbog svoje složenosti i slojevitosti, inače vrlo teško bilo dobiti u zaokruženoj slici, i u kojem su mnoge vrijednosti naprosto ostajale neotkrivene, valorizirane neodgovarajućim mjerilima.

Mirjana Strčić

**J. DENNIS WILLIGAN — KATHERINE A. LYNCH, SOURCES AND
METHODE OF HISTORICAL DEMOGRAPHY. Academic Press.
New York 1982, XVI + 506.**

Knjiga Willigana i Lynchove dosad je najopsežniji i najtemeljitiji uvod u područje povijesne demografije, discipline koja poslije drugoga svjetskog rata dobiva sve više pristalica. Zato prikazom ove knjige želimo ne samo da ukažemo na poglede autora već i pobudimo interes za ovo, u nas ponešto zanemareno područje interesa povjesničara.

Povijesna demografija srazmjerno je nova znanstvena disciplina, smještena granično prema Povijesti, Demografiji i Ekonomiji. Ona je u svojoj biti studij stanovništva u prošlosti, sa dva glavna cilja: da rekonstruira demografske karakteristike stanovništva u prošlosti i objasni uzroke i posljedice tih karakteristika.

Demografska istraživanja dijele se u dvije grupe. U najužem, tehničkom smislu te riječi, ona se ograničavaju na činjenice, orpljene iz mnogih izvora, a koje govore o veličini stanovništva, njegovoj dobnoj strukturi, rađanju i umiranju, selidbama i naseljavanju. Takva istraživanja, u pravilu, malo obrađuju veze sa drugim nedemografskim fenomenima ili povijesnim kontekstom. Na drugoj su strani ona demografska istraživanja koja teže da utvrde i analiziraju uzročne veze između formalnih demografskih karakteristika neke zajednice i drugih fenomena koji su te ljude okruživali — od povijesnih zbivanja i ishrane do ljudske biologije i socijalne psihologije.

Poslije drugoga svjetskog rata težište je radova povijesne demografije bilo prvenstveno na rekonstrukciji kretanja stanovništva u prošlosti, na nivou nekog užeg područja ili neke zemlje u cjelini. Tražile su se spoznaje ili o veličini i obliku naselja ili o obitelji i njenoj strukturi, kako bi se na taj način stekle činjenice i stvorila baza za objašnjenje odnosa između demografskih fenomena i ostalih oblika ljudskog života. Međutim, u posljednjih desetak godina težište se pomjeralo

sve više prema objašnjavanju uzajamnih veza između kretanja stanovništva i značajnih povijesnih zbivanja, pri čemu je činjenica da su povijesnoj demografiji pristupali mnogobrojni istraživači iz različitih područja, činila i autorima ove knjige velike teškoće pri opisu napretka nove znanstvene discipline.

Iako je povijesna demografija nova znanstvena disciplina, ona ipak ima duboko korijenje. U prvom dijelu recenzirane knjige utvrđuju se tri glavna korijena te nove znanosti: to su »metodolozičari«, »politički aritmetičari« i »teoretičari«. Među metodolozima prvo je ime Johna Graunta (1620—1674), koji je prvi počeo obrađivati podatke o demografskim mijenama, pa se njegova knjiga iz 162. »Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index and Made Upon the Bills of Mortality«, valja smatrati pionirskim djelom. On obrađuje rezultate londonskih matičnih knjiga, vrijednost njihovih rezultata, evaluira metode pomoću kojih se mogu dobiti rezultati i daje sugestije kako da oni budu bolji. Grauntova knjiga našla je odmah odjeka u Nizozemskoj, gdje istraživanja provode Ch. Huygens (1620—1699), J. Dewit (1625—1672) i J. Hudde (1628—1704), stvarajući tablice očekivane dobi života; to je doveo do kraja E. Halley (1656—1742) stvarajući te tabele na osnovu matičnih knjiga Breslave. U XVIII stojeću ima takvih tabela već mnogo — u Francuskoj, Njemačkoj i drugdje.

Drugi je korijen povijesnoj demografiji u ranim ekonomistima, koji su se bavili »političkom aritmetikom«. Prvu knjigu o tome i s tim naslovom piše W. Petty (1623—1687). Već Petty postavlja načelo da su populacioni procesi duboko povezani s konkretnim društveno-povijesnim uvjetima. On je prvi zahtijevao da se provedu popisi stanovništva, ali i drugih ekonomskih fenomena (stoke, plugova, kuća i drugog). Petty-eve stavove, koje je propagirao u mnogim svojim radovima, prihvaćaju u Engleskoj G. King (1648—1712), u Francuskoj S. de Vauban (1633—1707) i de Montyon (1733—1820), kao i mnogi drugi ekonomisti-politolozi onog vremena.

Treći, najjači korijen deblu historijske demografije čine teoretičari razvoja stanovništva, među kojima autori posebno ističu i obrađuju na desetak stranica Th. Malthusa (1766—1834) i K. Marxa (1818—1883).

U drugom dijelu knjige razmatraju se osnovni izvori povijesne demografije (str. 35—160). Ističe se da su nakon 1969, kad izlazi za novu znanstvenu disciplinu kapitalno djelo Th. Hollingswortha: »Historical Demography«, istraživači diljem svijeta posebnu pažnju poklanjali otkrivanju, opisu i sistematskoj kritici izvora svojih podataka. Iako je taj rad na inventiranju i evaluaciji izvora bio paralelan, u mnogim zemljama i na različitim izvorima, učenjaci su, konstatiravši slabosti izvora na kojima su radili, izradili čitav niz metoda kojima će premostiti izvorne slabosti materijala; istodobno se komparativnom analizom iskustva iz mnogih zemalja našlo da su praznine i pristranosti u njima često čudesno slične, širom svijeta i nezavisno od doba.

Tekst autorâ ističe da su se izvodi povijesne demografije mnogo upotrebjavali, ali prvenstveno za studije iz ekonomske, socijalne, vjerske ili kulturne povijesti. Generacije historičara, kažu oni, »stalno su radili da bi utvrdili slabosti i jake strane svakog pojedinačnog izvora za analitičke pothvate. Jedna od vrlina povjesničara kao znanstvene grupe jest da su skeptični prema izvorima kojima se koriste, iako im ponekad nedostaje znanje kako da sistematski testiraju različite oblike pristranosti materijala koji analiziraju« (38). Da bi se to postiglo, neophodno je poznavati društvenu povijest zajednice koju historijski demograf proučava.

Autori nas upoznaju sa izvorima prehistorijske demografije (o čemu ima mnogo literature i zaključaka); zatim sa matičnim knjigama (i vjerskim i civilnim) i ocjenom njihove kvalitete i točnosti i načinima kako se one mogu poboljšati; zatim sa različitim prebrojavanjima stanovništva u prošlosti i modernim popisima; genealogijama i registrima stanovništva, te podacima iz drugih izvora, a koji se

tiču stanovništva (imigracioni uredi, ugovori o vjenčanju, oporuke i drugo). Kroz cijelo ovo poglavlje provlači se uvjerenje autora da su ti izvori »povijesno blago na ugaru« (kako se izrazio P. Chaunu u svojoj »Civilizaciji klasične Evrope«) i da su oni čudesna, jedina dokumentacija za povijest prostog puka. Stotine milijuna ljudi iz naše prošlosti nije ostavilo iza sebe drugog traga osim dokumenata o rođenju, eventualnoj ženidbi i smrti: oni podsjećaju na najvažnije trenutke njihova života, obilježena s nešto malo radosti i mnogo muka, prožetih bolima, patnjama i nadama. Taj izvor demografske povijesti postaje izvor opće povijesti kad se podaci podvrgnu temeljitijoj statističkoj i drugoj analizi, koja povećava naše znanje. I u svjetlu tih podataka mnogi će fenomeni koji su do sada izgledali kao puki rezultat želja vladara ili državnika, dobiti drugačije, realno osvjetljenje, koje proistječe iz života milijuna njihovih podložnika ili suvremenika.

U trećem dijelu rada izlažu se metode rekonstrukcije stanovništva i analiza tih povijesnih izvora (161—310). To je metodologija suvremenih historijskodemografskih istraživanja koja obrađuje način utvrđivanja obiteljskih i drugih povezanosti pri obradi historijske građe; rekonstrukciju i analizu obitelji; obradu podataka na osnovu uzorka; zatim statističku i matematičku analizu podataka, sa analizom regresija i vremenskih serija, te kompjuterskom simulacijom historijskog procesa. Taj je dio knjige posebno koristan, jer upućuje na analitičke postupke i metode, testirane i valorizirane, olakšavajući budućim istraživačima rad. Naročito su interesantne analize domaćinstva i obitelji u prošlosti. Taj je rad započeo L. Henry sa analizom prilika u Genevi (1956) i župi Crulai (1958), a njega su kasnije slijedili mnogi drugi u Francuskoj, Engleskoj, SAD-u, Srbiji, Danskoj, Japanu i drugim zemljama.

U četvrtom poglavlju prikazuje se više faza analitičke obrade: izgradnja uzročnih modela kretanja stanovništva i način testiranja hipoteza (str. 425). Tu se prvo raspravlja o prirodi znanstvenih pretpostavki, modelima znanstvenih obradila i načina na koji se ocjenjuje vrijednost statističkih i drugih interpretacija u društvenim znanostima. Nakon toga autori izlažu genetičko-populacione, biometričke, evoluciono-ekološke i socijalno-ekonomske modele razvoja stanovništva, koji su primjenjivani u demografskoj povijesti.

Povijesni demografi sukobljeni su s naročito složenim izazovom: kompleksnošću i suptilnošću demografskih fenomena i njihovim složenim vezama s prirodnim i društvenim okolnostima u kojima se zbivaju. Zato je interdisciplinarni pristup neophodan, što nužno traži velik broj različitih teorijskih i metodoloških pristupa, kako bi se razumjelo kretanje stanovništva u prošlosti. Demografski podaci, već po svojoj prirodi, teže da budu kvantitativni i zato zahtijevaju upotrebu statističke metodologije. No, na obradi statističkih podataka se, dakako, ne završava analiza činjenica. Počelo se spoznavati da se mnoge teorijske debate, historijske hipoteze ili zagonetke nikad neće moći razriješiti, ako ne uspijemo da zatražimo pomoć od brižljivo zamišljenog polueksperimentalnog kvantitativnog istraživanja. To je, priznaju i autori, mnogo lakše reći nego učiniti (307), pa zato preporučaju kvantitativna i kvalitativna istraživanja, sretno spojena, u kojima bi se optimalno integrirala teorija, izvori podataka i istraživačke metodologije. Autori sagledavaju na tom putu mnogo zapreka, jer je svako mjerenje kauzalnih veza u društvenim fenomenima otežano složenošću međusobnih veza. Oni ukazuju na to da povijesni fenomeni mogu biti toliko složeni da bi adekvatne demografske teorije tražile uključivanje 20, 30 ili čak više varijabli, kako bi se utvrdile relevantne kauzalne veze. To je, s obzirom na preostale arhivske izvore, ponekad nemoguće. Nadalje, povijesne su promjene ponekad tako brze, u poredbi sa, primjerice, decenijskim mjerenjem broja stanovnika, da se vremenske sekvence gube i promjene mogu biti krivo interpretirane. Pored toga, tu su i brojne nerekurzivne veze, međukore-

lativnost fenomena, teškoće s agregiranjem demografskih pojava, homogenošću vremenskih serija i drugim, što sve otežava upotrebu ovih složenih veza i modela.

Za čitaoce »Historijskog zbornika« vjerojatno je najinteresantniji zaključak autora, u kojem oni raspravljaju o odnosu demografske i »opće povijesti«. Iznijet ćemo zato nešto opširnije njihove stavove. Po njihovom gledanju, u fokusu povijesne demografije već po samoj definiciji stoje procesi u stanovništvu. No, istodobno je jasno da su uzroci i posljedice promjena u stanovništvu mnogobrojni i mogu se objašnjavati s mnogih uglova i nivoa. Nijedna serija demografskih izvora, analitičkih tehnika ili uzročnih modela ne može odgovoriti sama na širok krug pitanja, koja će postaviti stručnjaci iz drugih disciplina. Zato je multidisciplinarni pristup povijesnoj demografiji neophodan i koristan.

Afinitet između povijesne demografije i ciljeva opće povijesti obično se vezuje sa školom povjesničara, koji su se okupili oko časopisa »Annales« i koji su u više mahova isticali značenje povijesne demografije kao izvora historijskih spoznaja (od Braudela, Goubert-a i Le Roy Ladurie-a, Trevor-Ropera i Hextera, Chaunu-ja, Iggers-a, Stoianovich-a do najnovijih radova Forstera i Kinsera). Svi oni u svojim radovima su opisivali i široko koristili demografske karakteristike lokalnih i/ili regionalnih zajednica i isticali dugoročno značenje što ga demografski fenomeni imaju na sve aspekte društvenog života. Mnogi od njih isticali su, implicite ili explicite, uvjerenje da su veličina stanovništva, njegova struktura, gustoća i tendencije da raste ili se smanjuje, bile neodvojive činjenice »materijalnog života« naroda (tako, primjerice, postupa Braudel u svom djelu »Kapitalizam i materijalni život između 1400 i 1800«). Mnogi od demografski orijentiranih radova »analista« bili su usmjereni prema objašnjenju događaja na evropskoj pozornici od kraja srednjeg vijeka do početka devetnaestog stoljeća. Pri tome, težište je bilo, još od prvih radova Marca Blocha, na istraživanju prilika u povijesti sela i seljaštva (Les caracteres originaux de l'histoire rurale française, Paris 1968). Utvrđena je stoljetna stabilnost toga francuskog ruralnog svijeta u njegovim demografskim karakteristikama od 15. do 18. stoljeća, s isto takvim karakteristikama u obrađivanju zemljišta, tehnikama proizvodnje i prinosima, što je sve dovelo Le Roy Ladurie-a da to razdoblje nazove »l'histoire immobile« (Annales 29, 1974, No 3, 673—692). To je tog historičara dovelo i do izučavanja povijesti klime Evrope u minulom tisućljeću. Nasuprot tome, engleska je poljoprivreda bila već od kasnoga srednjeg vijeka podložna mnogim promjenama, koje su duboko utjecale na daljnji razvoj Engleske (kako to ističu i Le Roy Ladurie i Macfarlane). Tako su stvorene, zahvaljujući demografskim istraživanjima, mnogobrojne nove hipoteze koje objašnjavaju historijske događaje iz prošlosti, a koje će vjerojatno još dugo biti predmet diskusije.

Mogućnosti koje svojim istraživanjima otkriva historijska demografija bile su iskorištene po mnogim historičarima ne samo u Francuskoj, već i u drugim zemljama, kako su rezultati istraživanja dospjevali u javnost. Istraživanja su išla sve dublje u prošlost, i sve su više skidala koprenu s demografskih kretanja među zemljama evropskog i vanevropskog kruga. Možda je najinteresantniji primjer, što ga autori navode, analiza života u selu Montailou, podno Pireneja u Francuskoj, gdje je između 1318 i 1325. Jacques Fournier, biskup od Pamiersa, koji će kasnije postati papa Benedikt XII u Avignonu, vodio »inkvizitorski registar«. Te je registre koji opširno obrađuju živote 25 optuženih heretika — albigenzana — i svjedoka koji svi stanuju u selu Montailou sa 200—250 stanovnika, obradio Le Roy Ladurie 1978. Po njemu, to je tipično francusko selo onog doba, kap vode u oceanu seoskog života, u kojoj se zahvaljujući Fournierovu mikroskopu vide protozoe ljudskih bića, kako plivaju. Centar je tog života domaćinstvo — domus, pri čemu postoji velika razlika u bogatstvu pojedinih domaćinstava (čak

1 : 50, po Ladurie-ju). U obitelji se rađa prosječno 4,5 djeteta (između 1280 i 1324). Gladi i epidemije su česte; one češće uzrokuju bijeg sa sela nego smrt od gladi ili bolesti. Preljubi i rastave, korupcije i mita, oblici kontracepcije i dobivanja oprosta od grijeha, sve oblike života u jednoj seoskoj sredini opisuje Ladurie koristeći zato do tada malo poznati izvor.

Zaključujući recenzent je dužan istaći da ukazuje na jednu iznimno bogatu knjigu: kako po zaključcima, tako i po ukazivanju na literaturu, koja svakim danom postaje sve veća. Ona će dobro doći ne samo našim istraživačima s ovog područja, koji se u sve većem broju upuštaju u demografska istraživanja, nego i povjesničarima, koji su dugo zanemarivali modernu obradu sačuvanih matičnih knjiga. Nadajmo se da će se stručnjacima koji su objavili ili obrađivali historijska vrela o našem stanovništvu u prošlosti¹ uskoro pridružiti legije marnih istraživača demografske povijesti. Ona još uvijek čeka na priliv novih mladih istraživača, koji bi se pridružili negdašnjim i sadašnjim istraživačima ovog fenomena.² Zato je ova recenzija i poziv svima, koji se bave poviješću da se pridruže radu na jednom novom području, koje mnogo obećaje.

Vladimir Stipetić

¹ Tih knjiga ima mnogo. Podatke turskih statistika objavili su mnogobrojni autori, dr Hazim Šabanović objavio je katastarske popise Beograda i okoline 1476—1566 (Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964.); Skender Rizaj dao je podatke o stanovništvu Kosova od XV—XVII st. u knjizi »Kosova Gjate«, Shekujve XV, XVI dhe XVII, Prištine, 1982; turske popise u XVI stoljeću Makedonije objavio je arhiv Makedonije u Skoplju pod naslovom: Opširen popisen defter za kustendilskiot sandak od 1570. godina, (1982); Josip Adamček i Ivan Kampuš objavili su »Popise i obračune poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću« (Zagreb 1976), ali nisu išli na tom osnovu u procjene stanovništva; Ive Mažuran je u nekoliko svojih radova dao podatke prvih popisa stanovništva u Slavoniji (navodim samo »Popis Zapadne i srednje Slavonije 1698—1702. godine«, Osijek 1966. i »Stanovništvo Osijeka 1693—1703«, Osijek 1974.); tu su radovi o stanovništvu I. Karamana i I. Ercega, M. Bertoše i mnogih drugih; o »Stanovništvu Crne Gore do 1945. godine« piše knjigu P. Radusinović (Beograd 1978), a o »Stanovništvu Bosne i Hercegovine« Đ. Pejanović (Beograd 1955. godine); analizu historijskog razvoja stanovništva Slovenije daju F. Zwitter (»Prebivalstvo na Slovenskom od XVII stoletja do današnjih dni«, 1936, Ljubljana) i D. Vogelnek (»Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let s jugoslovske in evropske perspektive«, Ljubljana 1965); radove o dugoročnim tendencijama stanovništva na području Hrvatske pišu F. Vrbanić, B. Lorković, V. Stipetić, J. Gelo i drugi; za stanovništvo Srbije podatke i analizu daju M. Sentić, M. Macura, V. Stojančević, V. Stipetić i drugi. Još su brojnija istraživanja stanovništva u pojedinim naseljima ili užim područjima od predstavnika starije generacije A. Jutronića i R. Jelića do N. Bezić-Božanić i N. Vekarića kao najmlađih. Na žalost, ima iznimno malo pokušaja da se ta istraživanja kritički osmotre i na tom osnovu izvede pokušaj sintetiziranja razvoja stanovništva na našem teritoriju u dugom vremenskom intervalu.

² Zanimljivo je utvrditi da su u prošlosti mnogobrojni liječnici pokazivali interes za povijesno-demografska istraživanja (od Batuta Jovanovića i Luje Thallera do F. Mikića). U najnovije doba tom su poslu prionuli i pravnici (M. Korenčić) i ekonomisti (S. Krivošić, A. Gabričević, J. Gelo, A. Wertheimer-Baletić).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 800 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1985.